

# ESKİ TÜRKLERDE MEZAR KÜLTÜ VE GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

Okt. Gazanfer İLTAR

## ÖZET

*Bu yazıda, eski Türklerdeki mezar kültleri ve bu kültlerin günümüze olan yansımaları üzerinde durulmuştur.*

## ABSTRACT

*In this article, grave cults of ancient Turks and the effects of these cults on the present day have been studied.*

**Anahtar Kelimeler:** Göktanrı, kült, defîn

**Key Words:** Goktanrı, cult, burial

İnsanoğlu hayatı boyunca daimâ bir soruya cevap aramıştır. Bahis konusu soru *ölüm ve sonrası* ile ilgilidir. Bu fenomen çevresinde insan, hangi kültür ve inanç dairesi içinde yer alırsa alsın, ölüm üzerine birçok rit, âdet, töre, tören vb. anlayışlar geliştirmiştir. Bu uygulamalar genellikle dine paralel olarak şekillendiği için çalışmamıza, eski Türk inanç sistemine değinerek başlamanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

### Eski Türk İnanç Sisteminin Özellikleri

Geleneksel Türk dini, Türklerin İslâmiyet'i kabulünden önce ve sonra diye iki ana grupta değerlendirilmiştir. Pekçok araştırmacı Türklerin İslâmiyet'ten önceki dinî inançlarının merkezinde Göktanrı inancının olduğunu belirtmişlerdir. Tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü, dua, kurban sunma ve törenlerden kurulu bir inanç sistemi olan **Göktanrı** inancı tek tanrı düşüncesi etrafında şekillenmiştir. Nitekim Theophylacte Simocatt adlı bir Bizans tarihçisinin bu husustaki tespiti şöyledir: "Türkler toprağı, suyu, ateşi ve havayı kutsal sayarlar ve onlara saygı gösterirler. Bununla birlikte gökyüzü ile yeri yaratan tek bir tanrıdan başka birşeye tapmazlar. Ona, atlar sığırlar ve koyunlar kurban ederler". Bunun gibi farklı coğrafyalarda ve birbirinden habersiz yaşamış birçok tarihçi, Eski Türk dinî inancının tek tanrılı bir inanç sistemi olduğunu belirtmişlerdir. Bu inanç sisteminin husûle gelişini Salim Koca ayrıntılı olarak değerlendirmiştir.

Çin kaynaklarına göre Göktanrı inancını benimseyen Türk kavimleri, bu inanç sisteminin gereği olarak yılın belirli dönemlerinde, Göktanrı'ya, atalara, tabiat kuvvetlerine at ve koyun kurban ederlerdi. Bu inanç sisteminde üzerinde en çok durulan nesne güneş olmuştur. Bu nedenledir ki İslâmiyetin etkin duruma geçmesine kadar, Türkler için kutsal yön güneşin doğduğu yön, yani doğu olmuştur. Ve Türkler ibadetleri başta olmak üzere birçok dinî vecibelerini yerine getirirken doğuya yönelmişlerdir. Nitekim Bartholt'da Hun hakanının tapınmak için her sabah karargâhlarından çıkarak doğan güneşe yöneldiklerini belirtmektedir.

Rus bilgini Radloff'un öncülük etmesiyle bazı araştırmacılar, eski Türk dinini, benzerliklerden yola çıkarak Şamanizm olarak yorumlamışlardır. Eski Türklerin Göktanrı inancına mensup olduğunu vurgulayan araştırmacılar ise Şamanlığın, kısaca *extase* hâli, yani "yüksek haz heyecanı ile insanın kendinden geçmesi tekniğı" olduğunu belirterek bunun, dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyduğunu ve esasen Bozkır-Türk inanç sistemi ile hiçbir ilişkisinin olmadığını vurgulamışlardır. Nitekim Türkler, insanın vücuda getirdiğı hiçbir eşyayı kendilerine hâkim bir güç yani ilah olarak kabul etmemişlerdir. Ancak

eski Türk inancı ile Şamanlık arasında hayret edilecek birtakım benzerlikler olduğu da tespit edilmiştir.

Eski Türk topluluklarından bazıları Göktanrı inancının yanı sıra, komşu ülkelerde yaygın olan Budizm, Hristiyanlık ve Maniheizim gibi dinlerin etkisi altında da kalmışlardır. Ancak bu dinler Türkler arasında fazla tutunamamıştır. Çünkü bu dinlerin temel özellikleri, Türklerin sosyal hayatına uygun değildir.

Türkler, tarih boyunca çeşitli dinlerle temasta bulunsalar da Göktanrı inancı ve İslâmiyet, geleneksel Türk dininin temelini oluşturmaktadır. Bu iki dinle birlikte Türklerin temasta bulunduğu diğer dinler, Türk sosyal hayatının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Doğum ve evlenmede olduğu gibi, ölüm çevresinde de kümelenen inanışlardan bazıları, tarih boyunca geçerliliğini korumuş, milletler; din ve kültürlerini değiştirseler bile inandıkları bu kültleri yaşatmışlardır. Bu çerçevede biz, eski Türklerdeki mezar kültürünün günümüze olan yansımalarını, bir başka deyişle eski Türk inançlarında varolan mezar kültürlerinden, İslâm'a uyarlananları tespit etmeye çalışacağız.

### **Eski Türklerde Mezar Kültü**

Eski Türklerde can ve ruh kavramları “tin” nefes kelimesi ile ifade edilirdi. Ölüm durumu ise, ruhun bedeni kesin olarak terk etmesi şeklinde algılanırdı. Türkler, ruhun insan bedeninde vücut bulmadan evvelki durumunu kuş olarak tasavvur ettiklerinden, ölüm hâli bazen “uçtu” kelimesiyle ifade edilirdi.

Ölüm olayı ile karşılaşan Türklerin, kendilerine özgü bir takım yas âdetleri vardı. Yüzlerini bıçakla çizme, geride kalan eşlerin saç örgülerini keserek cesetle birlikte mezara koyma, ölenin bindiği atın kuyruğunu kesme, ölenin mezarına bayrak asma, ölü gömme töreni sırasında elbiseleri ve başlıkları ters giyme, giysi olarak karalara bürünme, ata ters binme, ölünün ardından belirli günlerde aş verme, bu yas âdetlerinden bazılarıdır.

Meselâ Hun Türklerine ait Noin Ula kurganlarında, ipek örtülere sarılmış halde 17 adet saç örgüsü bulunmuştur. Geride kalan eşlerin saç örgülerini yarıdan keserek mezara koyma geleneği Sagay Türklerinde de vardı. Kırgız Türklerinde ise bu geleneğe ölenin kızları da uymaktaydı. Beltirler ölüyü defnedip eve geldikten sonra ölünün dul kalan karısının saç örgüsünü çözüp, dağıtır ve yarisından aşağısını keserlerdi. Dul kadın ancak ölünün yedisinden sonra saçlarını örebilirdi. Saç kesme geleneğinin bir benzeri de Anadolu’da görülmektedir. Aydınogulları’ndan Umur Bey, hem babasının, hem de kardeşinin ölümü üzerine saçını kesmiştir.

Türklerin eski yas âdetlerinden biri de ölenin bindiği atın kuyruğunun kesilmesi idi. Eski Türk kavimlerinde ölümden sonra öteki dünyada hayatın devam edeceği düşüncesine bağlı olarak ölen şahsın kabrine ölünün lüzumlu elbiseleri, çeşitli eşyaları, silahları ve atları da gömülüyordu. Pazırık’ta Rus arkeolog Rudenko tarafından açılan MÖ IV. ve III. yüzyıldan kalma kurganlarda, ölü ile beraber eğerli ve koşumlu olarak atlar da gömülüydü. Gömülen atların kuyrukları, yele ve tırnakları kesilmişti. Bu âdet Oğuz, Kırgız ve Kazak Türklerinde de uygulanmaktaydı.

Bir diğer yas alâmeti de ölü gömme töreni sırasında elbise ve başlıkları ters giymek, eyerleri ters çevirmek ve ata ters binmek idi. Kırgız ve Kazak Türklerinde yas esnasında ağıt söylenirken ters oturulmaktaydı. Yine bu uygulamaya Anadolu Türklerinde de rastlanılmıştır. Candaroğulları’ndan Süleyman Paşanın eşi ölünce beyler, saray görevlileri, hatip ve hoca efendiler kaftanlarını ters giymişlerdir. Rasonyi, bu âdeti şöyle yorumlamıştır: “Eski Türk

inancına göre öteki dünya bu dünyanın tersi durumundadır. Öyleyse eşyalar da öteki dünya istikâmetine çevrilmelidir”.

Eski Türklerde mezarlara bayrak asma geleneği de vardır. Bu gelenek, özellikle evliyaların ve büyük kişilerin mezarlarında Anadolu'da da görülmüştür. Mezarlara bazı Türkler bayrak veya bez asmışlar; daha eski proto-Türk geleneklerini saklayan Türkler ise, at perçemli tuğlar asmışlardır. Bazıları da bayrağı yalnızca ölü veya yas evine asmışlar.

Eski Türkler, ölülerine aş vermeyi en önemli görev sayar ve yoğ adını verdikleri törenler düzenlerlerdi. İlk çağlarda aş doğrudan doğruya ölüye verilir, yani mezarına konulur veya dökülürdü. İslâmiyet'in Türkler arasında yayılmasından sonra bu tören sevabını ölü ruhuna bağışlamak üzere fakirlere yemek, helva vermek şeklinde uygulanmıştır. Anlaşıyor ki aş törenini en eski devirlerden beri din ayrılıklarına bakmadan bütün Türk ulusları devam ettirmişlerdir. İbn Fadlan'ın verdiği malûmata göre, Oğuzlar ölü aş için yüzden iki yüz başa kadar at keserlerdi. Bundan da anlaşıyor ki Oğuz aş törenleri çok kalabalık olmaktadır. Oğuzlar Anadolu'ya geldikten sonra dahi eski usul aş törenini unutmamışlardır. Oğuz kahramanları ölürken “ak boz atımı boğazlayıp aşım veriniz” diye vasiyet ediyorlardı.

Eski Türklerin kendilerine özgü yas âdetleri olduğu gibi, yine kendilerine göre defin merasimleri de vardı. Bu konuda en sağlıklı ve eski bilgileri ise Çin kaynaklarından edinebilmekteyiz. Çin kaynaklarına göre, Eski Türk kavimlerinde yakma, ağaca asma, toprağa gömme gibi çeşitli ölü gömme âdetleri mevcuttur.

Eski Türk kavimlerinde ölümden sonra öteki dünyada hayatın devam edeceği düşüncesine bağlı olarak ölen, şahsın kabrine ölünün lüzumlu elbiseleri, çeşitli eşyaları, silahları ve atları da gömülüyordu. Pazırık, Berel, Noin Ula ve Başadar kurganlarının açılması ile bunların maddî verileri ortaya konmuştur. Altay Dağları eteklerinde, Pazırık'ta Rus arkeolog Rudenko tarafından açılan MÖ IV. ve III. yüzyıldan kalma kurganlarda Hunlardan birçok eşya ve buzlar içinde binlerce yıl bozulmayan insan ve hayvan ölüleri bulunmuştur. Leningrad Ermitage Müzesi'nde saklanan bu eserler arasında halı, kumaş, renkli keçe, aplike örtüler gibi tekstil işleri, atlı araba ve çeşitli eşyalar vardır.

Eski Türk kavimleri inançlarının gereği olarak çeşitli defin merasimleri düzenliyorlardı. Meselâ Çin

kaynaklarında Hunların defin törenlerine dair verilen haberler M.Ö. III. yüzyıla aittir. Bu habere

göre Hunlar ölülerini tabut içine koyarlardı. Bu tabut iki katlı olup, bunlar iç ve dış tabutlardı. Bu

tabutları altın ve gümüş işlemeli kumaş ve kürklerle örterlerdi. Ağaçlar dikilmiş mezarlıkları ve

matem elbiseleri yoktu. Ölen beye öteki dünyada hizmet etmesi için ölü ile beraber öldürülenler

yüz, hatta yüzden fazla olurdu.

Göktürklerden birisi öldüğünde tören için ölüyü çadıra koyarlardı. Ölenin çocukları, torunları,

kadın ve erkek akrabalarından hepsi atlar ve koyunlar kurban eder, bunları çadırın önüne koyup,

çadırın etrafında at üzerinde yedi defa dolaşırlardı. Sonra kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip,

ağlayarak kanlı gözyaşı dökerlerdi. Bu töreni yedi defa tekrar ederler, sonra belli bir günde ölünün

bindiği atı, kullandığı bütün eşyalarını kendisiyle beraber ateşte yakarak, külünü belli bir günde

mezara gömerlerdi. İlkbaharda ölenleri sonbaharda, otların ve yaprakların sarardığı zaman, kışın veya güzün ölenleri çiçeklerin açıldığı zaman (ilkbaharda) gömerlerdi. Defin gününde mezar açarlar ve külleri içine koyarlar. Akrabalar yeniden mezarın etrafında at koştururlar ve yine kanlı göz yaşları dökerler. Mezar üzerinde kurulan yapının duvarlarına ölünün resmini ve yaşarken yaptığı savaşları tasvir ederler. Hunların yaptıkları bu mezar odaları kurgan adıyla anılırdı. Kurganların duvar ve tavanları kalaslarla kaplanır, üzerine toprak yığılmak suretiyle küçük bir tümsek hâline getirilirdi.

İbn Fadlan, IX. yüzyıl Oğuz boylarının defin töreninin, Göktürklerin defin törenlerinden farksız olduğunu belirtir. XIII. yüzyıl Kıpçak-Kuman boyları, Wilhem Rubruk'un verdiği malûmata göre mezarlar üzerine yüksek tepe yaparlar, tepenin üzerine de bir heykel koyarlardı. Bu heykellerin yüzü doğuya bakardı. Zengin adamların mezarı üzerine ehram şeklinde bir ev yaparlardı. Bu mezarlardan birini Rubruk şöyle anlatıyor: “yeni bir mezar üzerinde on altı tane at derisi gördüm. Bunlar mezarın dört tarafına dörder dörder olarak sııklara asılmışlardı. Eberhard’a göre sıığa geçirilen atlar, ölünün cennete giderken bineceği hayvanlardır.

Altaylı Türkler ise cenaze törenlerini şu şekilde yaparlardı: Altaylı erkek eş öldükten sonra dul kadın, ceset yurtta kaldığı müddetçe kocası için ağlamak mecburiyetindedir. Defin işi gizlice ve hiçbir merasim yapılmadan icra edilir. Altaylılar ölümlerini umumiyetle dağ üzerindeki gizli yerlerde toprağa gömerler. Ölü tam giyinmiş vaziyette mezara konur ve yanına, yol için bir torba yiyecek de yerleştirilir. Bazen zenginler binek atlarıyla birlikte gömülürler.

Eski zamanlarda Uygurlar ölüyü yakarak gömerlerdi: O çağlarda cesedi gömerken yeni elbise giydirilip kazılan mezarın içine sedir yapılır, sedir üzerine kamıştan yapılmış hasır serilip, üstüne ceset konurdu. Cesedi gömmeden önce büyük törenler düzenlenirdi. Mezarın yanına ölen kişinin öz geçmişini anlatan, oyularak yazılan abide taş dikilirdi Eğer kağan ölürse eşiyle birlikte gömülürdü. Kağanın cesedinin konulduğu çadırın etrafında yedi defa dolaşılır, sonra bıçak ile alınlarını çizip kan akıtarak ağlarlardı.

Türklerde cesedi normal gömmenin dışında hem yakarak, hem de mumyalayarak gömme âdeti vardı. Hun kurganlarından çıkarılan cesetler hep mumyalanmış vaziyetteydi. Mumyalanmış ceset ahşap bir sandukaya konmakta, yüzü de doğuya çevrilmekteydi. Hanedan üyeleri için yapılan kurganlar genellikle iki odalı olmaktaydı. Odalardan birine ölenin ahşap sanduka içinde cesedi, diğerine de atları ve şahsi eşyaları yerleştirilmekteydi. Şahsi eşyalar arasında elbise, halı, mücevher, kılıç, kırmızı, koşum takımı, ipekli kumaşlar, kartal pençesi ve geyik dişleri gibi maddeler yer almaktaydı.

### **İslâmiyet’in Kabulünden Sonra Türklerde Mezar Kültü**

Türklerin İslâmiyet ile münasebetleri önceleri VIII. yüzyılda Abbasi ordularına gönüllü giriş yoluyla başlamış, 751 yılındaki Talas savaşıyla birlikte Karahanlı çağı, Türk kültürünün kitleler hâlinde İslâmiyet’e geçiş çağı olmuştur. Türkler; İslâmiyet’i kabul ederken, kendi düşünce ve geleneklerini İslamiyet ile bağdaştırma ve benzeştirmeyi çok iyi bilmişlerdir. Meselâ eski Göktürk, Uygur inanış, düşünce ve deyimleri, özlərini bozmadan kalmış, İslâmî düşünce ile kaynaşmıştır. Yine XI.

yüzyıl başlarında İslâmiyet'i kabul etmeye başlayan ve XI. yüzyıl sonlarında tamamıyla Müslüman olan Selçuklu Oğuzları da, eski geleneklerinin birçoğunu devam ettirmiş ya da yeni dinlerine adapte etmişlerdir. Günümüzde de ölüm üzerine mevcut olan birçok âdet ve gelenek İslâm öncesi ile alâkalıdır.

Defin merasimine dair bilgiler, fıkıh kitaplarında ayrıntılı olarak açıklandığı için burada işin dinî mahiyetinden ziyade folklorik kısmına kısaca değinmeye çalışacağız.

Ölümden hemen sonra yapılan işlemlerin bir bölümü doğrudan doğruya cesetle ilgiliyken bir bölümü de ceset çevresinde toplanmaktadır. Ölmek üzere olan kimse eğer mümkünse sağ yanı üzere yüzü kibleye doğru çevrilir. Buna müsait değilse sırt üstü yatırılarak başının altına yastık konulur. Ölüm vuku bulunca ölünün gözleri kapatılır, çenesi bağlanır, başı kible yönüne çevrilir, ayakları yan yana getirilir, elleri yan yana ve göbek üzerine konur, üzerindikiler çıkartılır, bazı yerlerde yatağı değiştirilir, rutubetten korumak için yüksekçe bir sedir üzerine konur, şişmemesi için karnına bıçak, demir, vs. metal eşya konur, ölünün bulunduğu oda temizlenir ve aydınlatılır.

Bahsedilen ön hazırlıktan sonra gömme için gerek dinsel, gerek geleneksel bakımdan zorunlu olan hazırlığa geçilir. Bu hazırlık üç önemli işlemde geçmektedir. Bunlar yıkama, kefenleme ve cenaze namazıdır. Ölen biri elden geldiğince çabuk gömülmeye hazırlanır. Kişi sabahleyin ölmüşse ikindi namazına, ikindiden sonra ölenler o gece bekletilerek sabahleyin gömülürler.

Anadolu'da defin işlemleri ölünün yıkanması ile başlar. Kadınları kadın, erkekleri erkek yıkayıcılar yıkarlar. Bu işi yapan kişiler meslekten yıkayıcılar, hocalar, tecrübeli olanlar, meslekten kimse bulunmazsa ölü evinden ya da komşulardan biri, bazı yerlerde de vasiyet üzerine sevdiği kişiler olur. Yıkama işlemi kentlerde mezarlık ya da hastane gasilhanelerinde, köylerde ise herkesin evinin bahçesinin kuytu bir köşesinde yapılmaktadır. Ölünün yıkanması Türkler arasında İslâm'dan önce de gelenektir.

Ölünün gömülmeye hazırlanışı için gerekli olan ikinci işlem ölünün kefenlenmesidir. Kefin bezinin rengi beyazdır. Kadın ve erkek de parça sayısı değişir. Bu yine Anadolu'da yaşayan halkın tamamı tarafından uygulanan bir gelenektir. Kefenleme geleneği, Türkler tarafından çok eski tarihlerden beri kullanıla gelmiştir. Kaşgarlı, ölü beylerin ve hanların üzerine örtülen bir kumaş olarak *esük* kelimesini vermektedir. L. Bazin, *esük* kelimesini Orhun Yazıtları'ndan ilk okuyan kişi olmuştur: "Cenaze kefenini getirdi ve dikti".

Üçüncü işlem de cenaze namazıdır. İslâm dinine göre ölenin namazının kılınması için birtakım koşullar gerekmektedir. Cenaze namazı kılındıktan sonra tabut cemaat tarafından mezarlığa götürülür. Tabutun taşınmasının da ayrı bir nizamı vardır. Ölü mezara sağ tarafı üzerine kible doğrultusunda konur. Ölü genellikle tabutsuz olarak mezara gömülür. Ancak tabutla gömüldüğü de olmaktadır. Tabutun Hiong-nular zamanından beri kullanıldığı kanıtlanmıştır.

Ölüm olayından sonra en önem verilen davranış biçimi yakınların gidenin ardından tuttuğu yastır. Rubrouck'a göre Eski Türklerden birisi öldüğü zaman derin derin iniltilelerle yakılarak acı ile ağlardı. Günümüzde de Orta Asya'nın bazı bölgelerinde cenaze evinde toplanılır ve akrabalar akşama kadar kapiya yakın bir yerde durarak ağlaşıp sızlanırlar.

Anadolu’da ölünün dinsel törenle ve yemekle anıldığı belirli günler vardır. Bunların başında ölünün kırkıncı, elli ikinci günleriyle yılı gelmektedir. Daha seyrek olmakla beraber üçüncü ve yedinci günlerde de ölü belli bir biçimde anılmaktadır. Aslında belli sayıların karşıladığı bu tür günler söz konusu sayılara kazandırılmış olan dinsel büyüsel ve geleneksel niteliklerden dolayı önemsenmişler, giderek bir takım âdetlerin bünyelerine ana öge olarak yerleşmişlerdir. Cenaze kaldırıldıktan sonra gerçekleştirilen diğer bir uygulama da ölü yemeğidir. Ölümle ilgili âdet ve inanışların önemli bir bölümünü oluşturan bu yemek, bir yanıyla ölenin öte dünyada sürdürdüğü başka şeylerin yanı sıra yemeye ve içmeye de ihtiyacı olduğu tasarısını vurgularken bir yanıyla da ölüm olayına eşlik eden geçiş törenlerinin halk arasındaki gerekliliğini açığa vurmaktadır. Çünkü ölünün öte dünyaya uğurlanışının tam ve geçerli olabilmesi için dinsel kuralların ve işlemlerin yanı sıra geleneksel olayların da yerine getirilmesi gerekmektedir. Aksi hâlde ölenin ruhunun geride bıraktıklarını tedirgin edeceğine inanılmaktadır. Bu uygulama İslâmiyet’ten önce de Türkler arasında yaygındı.

Tarihî süreç içerisinde Türk toplulukları arasında inanılan dinler çerçevesinde çeşitli mezar kültürleri ve defin merasimleri ortaya çıkmıştır. İslâm öncesi dönemde bu kült ve merasimler bir dinden diğerine geçilirken terk edilmemiş, yeni dinin prensipleriyle uyumlu hâle getirilmiştir. Böylece Hunlar zamanında ortaya çıkan kült ve merasimler bile günümüze kadar ulaşma imkânı bulmuştur. Ölünün kefenlenmesi, tabuta konması, mezarın baş ve ayak ucuna taş dikilmesi, mezar anıtları yapılması, mezar başına ağaç dikilmesi, ölünün ardından yas tutulması, belirli günlerde çeşitli anma törenlerinin yapılması, ölü ardından yemek verilmesi, karalara bürünme gibi âdet ve gelenekler bunlardan başlıcalarıdır.

## DİPNOTLAR

KTÜ Giresun Fen – Edebiyat Fakültesi Öğretim Elemanı

L. N. Gumilev Çinlilerin “Wei-shu” ve “Sui-su” salnamelerine dayanarak güneş kültü, atalar kültü, göğün ruhu kültü, dağ kültü gibi meselelere ayrıntılı olarak açıklık getirmiştir. (L. N. Gumilev; *Eski Türkler*, (çev. D. Ahsen Batur), II. Baskı, İstanbul 2002, s.2103.)

İbrahim Kafesoğlu; *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s.42.

Salim Koca; *Türk Kültürünün Temelleri*, Trabzon 2000, s.166-169.

Bkz., Koca; *a.g.e.*, s.163-166.

İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2000, s.308.; Abdülkadir İnan; *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul 1976, s.4.

W. Bartholt; “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi”, (Çev: A. İnan), *Belleten*, XI/43, 1947, s.534.; Hyacinth, Sob, sved.V. s. I, 16.

Ünver Günay-Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, İstanbul 1998, s.117.

M. Eliade, *Le Chamanisme et les Techniques Archaique de L’Extase*, Paris, Payot 1951.

Tuncer Baykara; *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara 2001, s.192.

İbrahim Kafesoğlu; *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s.300-301.

Emel Esin; *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 85.

Baykara; *a.g.e.*, s.194.

Günay Ü.-Güngör H.; *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul 1997, s.129.

Koca; *a.g.e.*, s.176.

Rasonyi Laszlo; *Tarihte Türklük*, II. Baskı, Ankara, 1988, s.32.

Savaş Yıldız; “Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Âdetleri” *Türkler*, C:3, Ankara 2002, s.70.

Koca; *a.g.e.*, s.177.; Düstûrnâme-i Enveri 1928: 35. “Hasta Mehmet Bey ölür anda gider-kesdi Paşa saçın anda aheder”.

Nejat Diyarbakirli; *Hun Sanatı*, İstanbul 1972, s.67.

Oktay Aslanapa; *Türk Sanatı*, İstanbul 1993, s.2.

Günay Ü.- Güngör H.; *A.g.e.*, s.73

Koca; *a.g.e.*, s.176.

Rasonyi 1970 :28.

Koca; *a.g.e.*, s. 177.

Abdülkadir İnan; *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Basımevi, Ankara 1995, s.192-193.

Koca; *a.g.e.*, s. 179.

Diyarbakirli; *A.g.e.*, s.67.

Aslanapa; *a.g.e.*, s.2.

İnan; *a.g.e.*, s. 177.; (Hıyasinth I, 16).

Bahaeddin. Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV yay., İstanbul 1998, s.767-768.

İnan; *a.g.e.*, s.179.; W. De Rubruk, *Doğu Ülkelerine Seyahat*, (Malein trc.), Petersburg 1911, s. 80.

Eberhard; *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s.86.

Jean-Paul Roux; *Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1999, s.238-294.

Eberhard; *a.g.e.*, s. 87.

Allanapa; **a.g.e.**, s. 6.

Ögel Bahaeddin; **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, 1998, s.493.

Danık Ertuğrul; **Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları**, Ankara 1993, s.26.

A. Fikri Yavuz; **İslâm İlmihâli**, (Çile Yay), İstanbul 1979, s.217-230.

Yavuz; **a.g.e.**, s. 218.

El Kaşgari (Mahmud); **Divanü Lügat-it-Türk**, (Türkçe'ye çev. Besim Atalay) C.3, dizin. 1, tıpkı basım, Ankara 1939-1943.

Jean-Paul Roux; **a.g.e.**, s.241.

Katanov; **Ueber die Bestattungsgebrauche bei den Türkstammen centralund Ostasiens**, dans Ksz, 1900, s.101.

W. Radlof; **Sibiryadan (seçmeler)**, (çev. Ahmet Temir), Kültür Bakanlığı Yay.İstanbul 1976, S.485.